

Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.)*

Анотація. Мінусники – це вербальний та соціальний витвір радянської держави, яка через репресії, дискримінацію й контроль створювала спільноти «своїх» і «чужих», тавруючи останніх каральними методами та формуючи специфічну мову для їх позначення. У статті йдеться про особливу категорію громадян «країни Рад», яких було визнано «соціально небезпечними» й покарано заборону селитися в низці місцевостей СРСР після примусового «видалення» з місць постійного проживання, а також відбуття покарання у системі ГУЛАГ. Репресовані в такий спосіб люди отримували припис, де заборонені для них території позначалися як «мінус 6», «мінус 12» (цифри означали кількість визначених місцевостей, а слово «мінус» увійшло в радянську новомову як коренева конструкція поняття, що позначало репресовану та дискриміновану в такий спосіб спільноту). **Метою статті** є оприявлення мінусників, тривалий час практично «невидимої» для дослідників категорії репресованих. Зумовлені метою **дослідницькі завдання** полягають в аналізі процесу конструювання більшовицької концепції географічної ізоляції «нелояльних», практичного запровадження цього виду покарання, визначення логіки творення радянського простору як простору заборон. **Методологія** дослідження поєднує інструментарій історико-правового аналізу, соціальної антропології та концепції соціального творення простору. **Наукова новизна** полягає не лише у включенні до дослідницького тезаурусу нового поняття «мінусники», а й у розширенні загального уявлення про політичний терор і його наслідки. Режимність радянських територій аналізується не як прояв сталінської репресивної політики, а як органічна частина існування тоталітарного механізму, перші оберти якого відбулися одночасно із захопленням влади більшовиками. Подаються соціально-політичні портрети мінусників та причини набуття ними такого статусу. Простежується трансформація «карти заборонених просторів», з'ясовується логіка й парадигмальні зміни у творенні символічної радянської географії. **Висновки.** Доведено, що в арсеналі тотального терору, окрім добре відомих форм репресування (фізичне знищення, позбавлення волі, заслання), широко використовувалося «очищення» суспільства цільовою географічною ізоляцією громадян, визнаних «соціально небезпечними», а також колишніх в'язнів системи ГУЛАГ. Вислання й заборона на проживання в окремих місцевостях ставали ефективним механізмом соціальної інженерії пролонгованої дії. Створення великого загону мінусників було складовою процесу атомізації суспільства, конструювання просторової ієрархії, соціального відчуження людей і території.

Ключові слова: терор, репресії, дискримінація, примусове виселення, мінусники, ізоляція, соціальна інженерія, режимні території, простір терору.

Розширення кола мінусників і мапи заборонених територій

Упродовж 1920-х рр. дореволюційна практика вислання в «географічний мінус» осіб, визнаних владою «соціально небезпечними», не лише поновилася, а й в умовах перманентної «надзвичайщини», укоріненої більшовиками в усіх сферах життя, набула небачених раніше масштабів. Свавілья, яке йменувалося «пролетарським правом», створювало для подібних заходів сприятливий ґрунт та умови.

* Закінчення; першу частину статті див.: Український історичний журнал. – 2020. – №1. – С.89–111.

Нормативні акти, ухвалені в ту пору, розширювали повноваження органів внутрішніх справ і державної безпеки, нівелюючи чіткі критерії, котрі мали розмежовувати каральні заходи адміністративного та кримінального характеру, сприяючи нехтуванню засадами класичного права. А практика вислання реальних опозиціонерів або тих, кого влада вважала ними, у 1920-х рр., за словами Н.Муан, засвідчувала наявність успадкованого від імперських часів ієрархічного бачення простору¹.

Естафету попередніх років щодо створення численного загону мінусників перейняла кампанія з паспортизації, котра стартувала у СРСР наприкінці 1932 р., і яка сукупно із діями з підготовки Великого терору підняла «санацію» території радянської України на вищій щабель. На відміну від аналогічних заходів європейських імперій, які всередині країни використовували паспортні системи для уніфікації управління, вирівнювання громадянських прав, більшовики створювали механізми, котрі через запровадження та підтримку нерівності громадянських прав сприяли руйнації соціальних зв'язків, атомізації спільнот. Слід визнати, що такі методи європейські імперії застосовували в колоніях для підкорення й контролю поневолених². Натомість у практиках «внутрішньої колонізації»³ народів, що їх більшовики проголошували «своїми», паспортна система слугувала додатковим знаряддям терору.

Паспорт як документ, задуманий для ідентифікації особи та контролю за її пересуванням, увібравши у себе багато інших функцій, виявився ефективним інструментом соціально-політичного «оголення» у взаєминах між державою та людиною. Відсутність цього документа визначала спосіб життя й таврувала тих, кому відмовили в його отриманні та змусили залишити місцевості, де здійснювалася паспортизація, оселившись деінде. Оголосивши широке коло громадян «зайвими», їх, навіть без установлення факту якоїсь протиправної діяльності, лише за походженням чи належністю до певних прошарків населення, у насильницький спосіб «видаляли» з рідних домівок. Ці люди опинялися в певній географічно-соціалній ізоляції, утративши не лише право вільного пересування територією держави, а й можливості влаштуватися на роботу за фахом, здобути освіту тощо.

Спочатку такі заходи було проведено в Москві, Ленінграді, 100-кілометровій зоні навколо цих міст, у Мінську, Ростові-на-Дону, а також у Харкові з 50-кілометровою смугою. Згодом, навесні – влітку 1933 р., паспортизація та пов'язана з нею «санація» розгорнулася в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Сталіно⁴.

¹ Муан Н. Внутрисоюзные границы гражданственности: территориальное выражение дискриминации в Советском Союзе через паспортную систему // Режимные люди в СССР. – Москва, 2009. – С.259.

² Ширер Д.Р. Сталинский военный социализм: репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг. / Пер. с англ. А.Л.Раскина. – Москва, 2014. – С.354.

³ Эткінд А. Внутренняя колонизация: Имперский опыт России / Авториз. пер. с англ. В.Макарова. – Москва, 2013. – 448 с.

⁴ У постанові ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» від 27 грудня 1932 р. згадувалися Москва, Ленінград, Харків, Київ, Мінськ, Ростов-на-Дону, Владивосток, Одеса. В інструкції від 14 січня 1933 р. йшлося про видачу цих документів у Москві, Ленінграді та 100-кілометровій зоні навколо, а також Харкові та 50-кілометровій приміській смузі. Уже 3 лютого 1933 р. паспортизація, а отже й відповідний статус, постановою РНК СРСР були оголошені в Магніторську, Сталінграді, Баку, Горькому. Трохи згодом такі ж статусні зміни відбулися й у містах Батумі, Тифлісі (Тбілісі). У постанові РНК СРСР №861 від 28 квітня 1933 р. «Про видачу громадянам СРСР паспортів на території СРСР» режимно-дискримінаційні заходи суттєво активізувалися. Відбулося розширення території, охопленої паспортизацією. Тепер йшлося не лише про вказані в постанові від 27 грудня 1932 р. населені пункти, а й про все населення міст, робітничих селищ, районних центрів, новобудов, а також працівників транспорту, радгоспів, МТС, і в межах 100-кілометрової смуги на європейському кордоні СРСР. У п. 10 згаданої постанови наводився перелік міст і місцевостей, які фактично зараховувалися до кола режимних: «Київ, Одеса, Мінськ, Ростов-на-Дону, Сталінград, Сталінськ, Баку, Горький, Магнітогорськ, Челябінськ, Грозний, Севастополь, Сталіно, Перм, Дніпропетровськ, Свердловськ, Владивосток, Хабаровськ, Нікольськ-Уссурійськ, Спаське, Благовещенськ, Анжеро-Судженськ, Прокоп'євськ, Ленінськ». Про це свідчила ремарка, що видача паспортів у згаданих містах здійснюється «на тих самих підставах, що й у Москві, Ленінграді та Харкові, у 100-кілометровій смузі навколо Москви та Ленінграда і в 50-кілометровій смузі навколо Харкова».

Перший чіткий перелік стигматизованих режимом осіб подавався в таємному додатку до інструкції з видачі паспортів, затвердженій радянським урядом 14 січня 1933 р. До нього ввійшли всі, хто відбув покарання за політичними статтями, члени родин репресованих; позбавленці, розкуркулені та колишні «куркулі», що втекли з місць заслання й ін.⁵ Згодом (у 1934, 1936, 1940 рр.) цей проскрипційний список уточнювався завдяки дрейфу в бік дедалі більших обмежень для справжніх та уявних політичних опонентів сталінізму. «Із запровадженням паспортної системи, – зауважив Д.Ширер, – належність до категорії “соціально шкідливих елементів”, котра існувала доволі давно, було офіційно визнано соціальним станом, що карався за законом»⁶. А термін «мінусники», який стосувався людей, котрим не видавали паспорти через підозру в нелояльності до влади та які могли проживати в населених пунктах не ближче «енного» кілометра від великих міст, ще міцніше вкоренився в радянському репресивно-каральному лексиконі та в побутовому мовленні.

Повноваження застосовувати вислання з обмеженням права проживання в інших місцевостях покладалося на так звані «паспортні трійки», створені у серпні 1933 р. при всіх регіональних підрозділах ДПУ. З огляду на те, що їх рішення затверджувалися Особливою нарадою, ця позасудова інституція не фігурувала ані в вироках, ані в реабілітаційних документах мінусників.

Паспортизація не випадково збіглася у часі з Голодомором, який у 1932–1933 рр. нищив українське село. Вона стала ефективною підмогою владі в дотриманні режиму надзвичайщини у сільській місцевості. Водночас карально-репресивні органи не відмовилися й від попередньої практики – вислання в адміністративному порядку, зокрема з прикордонних районів, де місцеві мешканці, намагаючись вижити в голодні роки, удавалися до несанкціонованого перетину кордону, аби виміняти речі на продовольство. Такі вчинки кваліфікувалися як «шпигунство», «спроба втечі» з СРСР та ін.

Використовували й сімейне заручництво – покарання родичів утікачів. Так, стосовно родини Прилипків (брат, дві сестри) з с. Пороги Ямпільського району на Вінниччині Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР 19 квітня 1933 р. винесла вирок: «Позбавити права проживання у 12 п.п. (прикордонних пунктах – *Авт.*) строком на три роки». Такий (до речі, некоректно сформульований⁷) присуд було спричинено тим, що їхній брат Олександр у серпні 1932 р. перетнув Дністер, утікши до Румунії. Матір згаданої особи – Марфу (1871 р. н.) тим самим рішенням позасудовий орган покарав трирічним засланням у північний край⁸. Родину Прилипків реабілітували лише 1998 р.

28 квітня 1933 р. Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР позбавила права проживати в рідній оселі кількох селян із Київщини: Г.Стрільковському, С.Степенку, З.Купріянуку присудили «мінус 12». Георгій Стрільковський (1895 р. н.) з с. Мар'янівка Васильківського району, незважаючи на свою посаду секретаря колгоспу, був обвинувачений у «розкольницькій діяльності» та «агітації проти заходів радянської влади на селі». У провину поставили й те, що його дружина доводилася дочкою колишньому поміщикові, а також згадали службу у військах гетьмана П.Скоропадського⁹. Схоже обвинувачення висунули шкільному вчителю з с. Луки Таращанського

⁵ Вронська Т. Запровадження паспортного режиму // Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.631–632.

⁶ Ширер Д. Сталинский военный социализм... – С.314.

⁷ Саме так помилково (інструкція не передбачала такого запису) формулювали у вироках: «п.п.». «Прикордонні пункти» згадувалися серед 12 «мінусів».

⁸ Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВіО). – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.12581. – Арк.29.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.263. – Оп.1. – Спр.28969. – Арк.1, 20–23.

району Саві Степенку (1894 р. н.)¹⁰. Мешканцеві с. Пустоварівка Сквирського району селянинові-одноосібнику Захарові Купріянчуку (1897 р. н.) інкримінувалася служба в армії Директорії УНР, а також «агітація проти колгоспного ладу». В обвинувальному висновку зафіксовано, як він неодноразово заявляв: «Колгоспи довго не проіснують, люди не терпітимуть такої наруги та насилля, адже забирають весь хліб до фунта»¹¹. До числа мінусників, засуджених того дня, потрапив і рахівник колгоспу з с. Узин Білоцерківського району Дементій Німак (1896 р. н.) – через «приховування хліба, захист куркульського елементу, шкідництво, розкол суспільного господарства»¹². Усіх цих громадян було реабілітовано лише в 1989 р.

Реєстр вигнанців із Київщини в ту пору (як і пізніше) поповнять ще багато селян. Їм пощастить уникнути найсуворіших санкцій – позбавлення волі або депортації на Крайню Північ Росії. Але й таке покарання було спричинене лише виявами незгоди з більшовицькими методами господарювання на селі. Цим людям, які здебільшого навіть не належали до заможних прошарків, інкримінували «агітацію та пропаганду», інші доволі важкі обвинувачення.

Неминуче виникає запитання: чому такі «гріхи», як і в 1920-х рр., коли слідство вимагало застосування санкції «ув'язнення в концтаборі», зрештою виливалися у винесення Особливою нарадою більш м'якого вироку? Не виключено, що це було спричинено підготовкою до ухвалення спільної вказівки ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про припинення масових виселень селян, упорядкування арештів і розвантаження місць ув'язнення (позбавлення волі)» від 8 травня 1933 р.¹³, якою фактично оголошувалося про необхідність згортання гострих форм репресій. Утім це припущення вимагає серйознішої аргументації.

Упродовж 1934–1935 рр. відбувалася реорганізація карально-репресивних, а відтак і позасудових органів, що відчутно позначилося на долі потенційних мінусників. Відповідно до постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. органи державної безпеки ввійшли до структури народного комісаріату внутрішніх справ. Було скасовано судову колегію і «трійки», які існували у системі ОДПУ, а також Особливу нараду при ДПУ УСРР. Право на позасудові репресії зберігалося лише за Особливою нарадою при НКВС СРСР. Оновленим положенням про цей орган, ухваленим восени того ж року, як і раніше, передбачалися репресії щодо осіб, визнаних «суспільно небезпечними».

За часів «нового пришествя» Особливої наради вона отримала ширші повноваження: право ув'язнення до таборів на 5 років (від 1937 р. – на 8, згодом і на 10 років; у 1941 р. – навіть розстріл, а по війні – 25 років позбавлення волі); вислання до 5 років під гласний нагляд із заборонаю проживання у столицях союзних республік та великих містах СРСР; «видалення» за межі країни іноземних підданих¹⁴.

Убивство С.Кірова 1 грудня 1934 р. стало формальною причиною чергової «санації» великих культурно-промислових центрів країни. Цього разу примусове вислання колишніх «активних троцькістів і зінов'євців», зокрема з Донбасу, Харкова, Дніпропетровська, Києва, Одеси, назвали «перекиданням соціально чужих та антирадянських елементів»¹⁵

¹⁰ Там само. – Спр.29226. – Арк.4, 27, 33.

¹¹ Там само. – Спр.28913. – Арк.1–1 зв., 8–8 зв.

¹² Там само. – Спр.29151. – Арк.1–2, 20–21.

¹³ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939: Документы и материалы. В 5 т. – Т.3: Конец 1930–1933 / Под ред. В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – Москва, 2001. – С.746–750.

¹⁴ Мозохин О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. – Москва; Жуковский, 2006. – С.138.

¹⁵ Хлевнюк О.В. Политбюро: Механизмы политической власти в 1930-е гг. – Москва, 1996. – С.143–148.

до інших місцевостей. Хоча по суті згадані категорії осіб були такими самими мінусниками, як і ті, кого примусово виселяли рішенням Особливої наради.

Вірогідно, не випадково саме у цей час (10 січня 1935 р.) при республіканських НКВС та обласних управліннях клонували ліквідовані роком раніше паспортні «трійки», назвавши їх тепер «міліцейськими». Ці реанімовані структури мали завдання «видаляти» з міст кримінальних і «декласованих» «елементів», а також «злісних порушників» паспортного режиму, керуючись положенням про Особливу нараду. Остання й затверджувала всі рішення згаданих «трійок»¹⁶.

Наступного зимового місяця до владного та «чекістського» тезаурусу було запроваджене визначення «режимна територія» (котре існувало й доти за умовчанням). Воно використовувалося в наказі НКВС СРСР від 14 лютого 1935 р., яким оголошувалася чергова (на додаток до попередньої від 14 січня 1933 р.) інструкція з паспортної роботи. Окрім суто організаційних нюансів, укотре регламентувалися заборонні заходи та дискримінаційні застереження для мінусників¹⁷. За словами Д.Ширера, «із середини 1930-х рр. поліцейські органи визначали не тільки громадянський статус людей, а й соціальну та географічну конфігурацію соціалізму в Радянському Союзі»¹⁸.

Реалізуючи задекларовані заходи з «очищення» території СРСР, найбільшу активність «чекісти» розгорнули в «колисці революції» – Ленінграді. Із цього міста впродовж лютого 1935 р. «видалили» майже 12 тис. осіб (4833 голів родин та їхніх родичів), стигматизованих тавром «колишні люди», народженим у надрах радянських органів держбезпеки. Більшість цих громадян не становили жодної загрози владному режиму, а просто не вписувалися до нового соціального стандарту більшовицької держави. У квітні 1935 р. операція з «очищення» Ленінграда вийшла за його межі у 100-кілометрову смугу навколо. Уже на 25 квітня звідси вислали 22 511 нових мінусників¹⁹.

Далі подібна акція відбулася й у Києві, про що у квітні 1935 р. наркомові внутрішніх справ УСРР В.Балицькому доповів начальник обласного управління НКВС М.Шаров²⁰. Д.Ширер зазначає, що масштаби репресій, пов'язаних із паспортизацією та «санаціями», які були одним із завдань при її впровадженні, важко оцінити, однак у масштабах усього СРСР вони зачепили «сотні тисяч людей, імовірно наближаючись до одного мільйона»²¹. Створивши свій власний прошарок «каторжан» та «висланих», більшовицька влада у червні 1935 р. спровокувала «самоліквідацію» Всесоюзного товариства колишніх політичних каторжан і засланих поселенців, припинила вихід у світ її друкованого органу «Каторга й заслання»²². Паралелі між радянською та царською політикою ставали дедалі очевиднішими, а кількість людей, котрі могли їх завважити, неухильно зростала.

Однак якщо ці паралелі були очевидними для жертв, то організаційна складова тих акцій виявилася не зовсім зрозумілою для виконавців. Тому в наркоматі внутрішніх справ підготували чергову вказівку, яка стала «дороговказом» для співробітників відомства й сумною перспективою подальшого життя – для мінусників.

¹⁶ Мозохин О.Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. – С.143.

¹⁷ Вронська Т. Запровадження паспортного режиму. – С.635.

¹⁸ Ширер Д. Сталинский военный социализм... – С.25.

¹⁹ Котельников К. 1935 год: Операция «Бывшие люди» [Електронний ресурс]: <https://diletant.media/articles/36288190/>

²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.28. – Спр.13. – Арк.72.

²¹ Ширер Д. Сталинский военный социализм... – С.254.

²² Див.: Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев: Образование, развитие, ликвидация: 1921–1935 / Сост. Я.В.Леонтьев, М.Юнге. – Москва, 2004.

Ідеться про інструкцію НКВС СРСР від 17 серпня 1935 р., у котрій, окрім інституту заслання, регламентувався протокол і процедура примусового виселення для осіб, визнаних «соціально небезпечними», а також контроль за ними на наступні десятиліття. До того ж чітко виокремлювалися дві категорії мінусників. Для першої (пункт «а»), яких «видаляли» на строк до 5 років із забороною проживати в певних місцевостях без гласного нагляду, у спеціальному додатку №1 фіксувалося: «Особи, вислані в адміністративному порядку за постановою Особливої наради (при НКВС СРСР – Авт.) позбавляються права проживання: у наведених нижче населених пунктах: Москва, Ленінград та 100-кілометровій зоні навколо них; Київ і 50-кілометровій прилеглий місцевості, Харків, Сталіно, Дніпропетровськ, Кримська АСРР, Азово-Чорноморський, Північно-Кавказький край, ЗСФРР, Свердловськ, Магнітогорськ, Чита, Хабаровськ, усі населені пункти прикордонної смуги»²³ («мінус 15»). На мінусників, згаданих у пункті «б» цього документа, чекали суворіші обмеження. Вони перебували під гласним наглядом, що передбачало періодичну (кожні три дні, раз на два тижні, або щомісяця – це визначав регіональний підрозділ наркомату внутрішніх справ) «явку» для реєстрації за місцем проживання. Їм заборонялося оселятися не лише у згаданих вище місцевостях, а й у режимних пунктах, установлених НКВС²⁴.

Після цього відомчого «лікнепу» робота виконавців на місцях похвалилася. У 1936 р. відбулися чергові акції з «очищення» Києва та населених пунктів Одеської, Дніпропетровської, інших областей УСРР²⁵.

Слід зазначити, що із запровадженням паспортної системи й закріпленням в юридичній «новомові» терміна «режимна територія» частково змінилася логіка творення репресивної радянської географії. Заборонені та дозволені для проживання «шкідливих елементів» місцевості «перетворювали мапу країни на мозаїку соціалістичних і несоціалістичних частин»²⁶. «Режимний статус», з одного боку, залишався історією про страх більшовиків перед реальними й уявними опонентами, однак, з іншого, він «давав режимним містам певні привілеї в постачанні та зводив їх у ранг місць “соціалізму, що перемиг”»²⁷. «Шкідливим елементам» заборонялося жити не тільки там, де вони потенційно могли здійснювати «ворожу діяльність» проти безпеки країни або її лідерів, а й на курортах Північного Кавказу та Криму, де полюбили відпочивати останні²⁸. Їм не можна було мешкати там, де були така-сяка ситість і (порівняно з «дозволенними» регіонами) налагоджена система постачання. Покарання простором у цій новій логіці означало витіснення призначених «ворогів» на голодні, некомфортні, небезпечні території та використання цих «ворогів» для їх освоєння. Маргіналізація людей із середини 1930-х рр. ішла поряд із символічною маргіналізацією просторів «країни Рад». І на цих теренах, придатних для примусово виселених, радянські, у тому числі й українські, партійці з подивом знаходили «найбільшу кількість відсталих [...] ворожих настроїв»²⁹.

²³ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВС України). – Ф.45. – Спр.3. – Арк.51.

²⁴ Там само. – Арк.52.

²⁵ Вронська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.4.

²⁶ Ширер Д. Сталинский военный социализм... – С.321.

²⁷ Там же. – С.322.

²⁸ Орлов И.Б. Советский курорт 1930-х гг.: на «экспорт» и для внутреннего пользования // Современные проблемы сервиса и туризма. – 2009. – №3. – С.25–30.

²⁹ Секретар ЦК КП(б)У С.Косіор у виступі на лютнево-березневому 1937 р. пленумі ЦК ВКП(б) зазначав: «Перепис показав, що в нас є ще чимало прикладів страшної дикості, консерватизму, зашкарублості навіть у містах. Я не кажу вже про маленькі містечка, ведмежі закутки. Там ми викрили найбільшу кількість

Неабияке значення для потенційних мінусників мала постанова РНК СРСР №1441 від 8 серпня 1936 р. про зміни та доповнення інструкції щодо видачі паспортів у режимних місцевостях Союзу РСР, затверджена радянським урядом ще 14 січня 1933 р.³⁰ Цей документ уточнював і розширював коло стигматизованих: «У містах Москві, Ленінграді й Харкові, 100-кілометровій смузі навколо Москви та Ленінграда, 50-кілометровій смузі навколо Харкова³¹ не видаються й не прописуються паспорти особам, які відбули строкове позбавлення волі або заслання за вироками судів чи Особливої наради при НКВС СРСР (до створення НКВС СРСР – колегії ОДПУ), котрі вступили у силу, за такі злочини: шкідництво, дезертирство, шпигунство, ухилення від призову на військову службу, пропаганда й агітація, розкрадання громадського майна, умисне вбивство, групове звалтування, скуповування та продаж бойової стрілецької зброї». Окрім того, паспортні органи було зобов'язано всім громадянам, які відбули покарання за вироками та рішеннями згаданих вище судових і позасудових установ, перебіжчикам із-за кордону, а також позбавленим виборчих прав робити в паспортах обмежувальний запис: «Виданий на підставі п. 11 постанови РНК СРСР за №861 від 28.IV. – [19]33 р.»³².

Згадані нововведення й уточнення було продубльовано та деталізовано в наказі НКВС СРСР №094 від 16 серпня 1936 р.³³ Цей документ спільно з урядовою постановою визначав алгоритм діяльності органів внутрішніх справ щодо «санації» території країни від «соціально небезпечних» категорій громадян.

Чергові жорсткіші зміни для мінусників відбулися вже навесні 1937 р., коли 8 квітня політбюро ЦК ВКП(б) затвердило нове (вже третє від початку створення цього позасудового органу) положення про Особливу нараду при НКВС СРСР. Знову, як і раніше, підтверджувалися її повноваження щодо вислання на строк до 5 років під гласний нагляд у місцевості, список яких мав визначати наркомат внутрішніх справ, із супутньою заборонаю проживання у столицях союзних республік, великих містах і промислових центрах СРСР. У згаданому документі містилася й новація. Особлива нарада отримала право позбавляти волі осіб, визнаних «соціально небезпечними», на строк від 5 до 8 років³⁴. Останнє, а також те, що відтоді вже всі вислані без винятку мали перебувати під гласним наглядом органів держбезпеки, означало, що готується чергова хвиля терору.

23 травня 1937 р. з'явилася постанова політбюро ЦК ВКП(б), якою оголошувався старт кампанії примусового «видалення» з великих міст СРСР осіб, виключених у попередні роки з лав партії і членів родин «ворогів» радянської влади, об'єднаних під аббревіатурою ЧСЗБ (член сім'ї зрадника Батьківщини; рос. ЧСИР – «член семьи изменника Родины»). У документі зазначалося: «Усі сім'ї троцькістів, зінов'євців, правих децистів та учасників інших антирадянських терористичних і шпигунських організацій, розстріляних та засуджених до позбавлення волі на строки від 5 [років] і вище – із Москви, Ленінграда й Києва виселити в непромислові райони Союзу з прикріпленням на проживання до визначених пунктів»³⁵.

відсталих настроїв, найбільшу кількість ворожих настроїв» (цит. за: Кошелева Л.П., Наумов О.В., Роговая Л.А. Матеріали фебральско-мартовского пленума ЦК ВКП(б) 1937 г. // Вопросы истории. – 1993. – №6. – С.8).

³⁰ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.36–37.

³¹ Тут знову (як і в багатьох інших документах, вірогідно через неувважність або банальний примітивізм – копіювання попередніх приписів) простежується різночитання щодо 50-кілометрової смуги навколо Києва й Харкова. Перед тим і пізніше ця зона визначалася або лише навколо Харкова, або Києва (після перенесення туди столиці УСРР).

³² ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.36.

³³ Там само. – Арк.35–35 зв.

³⁴ Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД: 1937–1938: Документы / Под ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. В.Н.Хаустов, В.П.Наумов, Н.С.Плотникова. – Москва, 2004. – С.126–127.

³⁵ Там же. – С.189–190.

Отже йшлося про фактичне заслання. За три тижні, 15 червня 1937 р., союзний НКВС підготував інструкцію про порядок реалізації цього задуму та визначив строки (від 25 червня до 25 липня). Утім за вже усталеною традицією виконавці перевершили наміри партійних вождів, адже не лише розширили до шести перелік міст (додано Ростов-на-Дону, Таганрог, Сочі), звідки мали примусово «видаляти» «ворожі» родини, а й по-своєму прочитали визначення «непромислові райони СРСР» («республіки Середньої Азії, Башкирія, Красноярський край, Північна, Кіровська, Оренбурзька, Омська та Челябінська області»), що й закріпили у своїй інструкції³⁶. Через поспіх або навіть свідомо «забули» вказати строки такого покарання, хоча це передбачалося всіма попередніми регламентними документами.

Невдовзі стало зрозуміло, чому «чекісти» так квапилися і «плутали» види поза-судової репресії – активно готувалася чергова масштабна операція з репресування широкого кола громадян, яка стартує в липні 1937 р. після оперативного наказу НКВС СРСР №00447.

Незважаючи на те, що наприкінці червня – у першій половині серпня 1937 р. відбулися перші акції з «очищення» Москви та Ленінграда, регламентовані партійною постановою й інструкцією союзного НКВС від 15 червня, у вищих ешелонах влади та карально-репресивних органах деякі посадовці нарешті зрозуміли, що цей документ хибує неточними визначеннями. Окрім цього, остаточно визріла ідея деталізації й розширення палітри репресивних заходів. З огляду на оновлені перед тим повноваження Особливої наради, це було цілком «логічним» кроком.

У першій половині липня 1937 р. одна за одною з'явилися кілька директив НКВС СРСР, з яких випливало, що заслання родичів «найзапекліших ворогів» (засуджених військовою колегією Верховного суду СРСР) призупиняється, плануються суворіші заходи – позбавлення волі у спеціально створюваних для них таборах. Тоді ж виконавцям репресій на місцях розглумачили, кого саме належить включати до проскрипційних переліків «потенційно небезпечних» родин: дружину, чоловіка, дітей, а також осіб, які перебували на утриманні годувальника (батько, матір, брати, сестри)³⁷. Отже рельєфно окреслювалося коло майбутніх жертв і радикальна зміна концепції сталінського терору: з одного боку, заслання для членів родин репресованих військовослужбовців та деяких категорій цивільних уважалося надто м'яким заходом, з іншого – такий вид покарання планували замінити примусовим виселенням із певних місцевостей із відповідними географічними обмеженнями, або застосовувати паралельно.

Це остаточно стало зрозумілим після появи 1937 р. двох базових директив НКВС СРСР – №00447 (від 30 липня) і №00486 (від 15 серпня). У першій, окрім стратифікації «ворогів народу» на три категорії і створення позасудових «трійок», містився припис щодо позбавлення волі членів сімей «зрадників Батьківщини» в гулагівських таборах. Визначався й алгоритм відправлення їх у «географічний мінус». Отже в документі йшлося: «Сім'ї репресованих за першою категорією, які проживають у Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Баку, Ростові-на-Дону, Таганрозі та в районах Сочі, Гагри й Сухумі, підлягають виселенню з цих пунктів в інші області за їхнім вибором, за винятком прикордонних районів»³⁸. Остання ремарка суттєво відрізнялася від задекларованого в директиві від 15 червня, оскільки тепер ішлося про фактичне вислання, а не заслання. Дивно, але «профільна» для членів сімей «зрадників

³⁶ *Рогинский А., Даниэль А.* «Аресту подлежат жены...» // Узницы «АЛЖИРа»: Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага / [Сост. В.М.Гринёв и др.]. – Москва, 2003. – С.8.

³⁷ Там же. – С.9.

³⁸ Цит. за: *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К., 2013. – С.147.

Батьківщини» директива союзного наркомату внутрішніх справ, що вийшла 15 серпня 1937 р., «замовчувала» долю мінусниць. Забігаючи наперед, варто зауважити, що, вірогідно, якраз саме тому ця категорія покараних лише зрідка потрапляла до відомчої статистики. Щоправда, у наказі НКВС СРСР №00486 виконавці виявили надмірну «щільність» стосовно дітей із «ворожих» сімей, приписавши влаштувати їх лише в ті дитбудинки, що розташовані поза великими містами, а також якомога далі від колишніх місць проживання родин, із котрих вони походили. Отже й ці найменші за віком «вороги» радянської влади апріорі ставали мінусниками.

Доповідна записка начальника УНКВС по Київській області М.Шарова від 21 серпня 1937 р., адресована наркомові внутрішніх справ УРСР І.Леплевському, окрім бадьорого рапортування про «вислання» (реально – заслання у віддаленні місцевості СРСР) 403 київських «ворожих» сімей (1038 осіб), містила інформацію про розгубленість щодо застосування іншого виду репресій. «Оформлення значної кількості справ на виключених із КП(б)У нами відкладено. Це стосується колишніх комуністів, виключених із КП(б)У не за безпосередню причетність, а за зв'язки та приховування троцькістів і правих», – зазначав М.Шаров. І далі продовжував: «На наші неодноразові запити стосовно цієї категорії до цього часу ми відповідей не отримали, через що питання про вислання цих осіб із Києва залишається відкритим»³⁹.

З огляду на «прогалини» директиви й розгубленість виконавців, 23 серпня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І.Леплевський розіслав своїм підлеглим на місця наказ НКВС СРСР №00486 у супроводі циркулярного роз'яснення «про виселення дружин зрадників Батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій»⁴⁰.

Але не лише в УРСР, а й в інших союзних республіках не розуміли, як розрізняти та застосовувати до членів сімей «зрадників Батьківщини» заслання й вислання. І надалі жоден із директивних приписів, відомчих документів НКВС не прописував процедуру примусового виселення мінусників з їх числа. Певне розуміння алгоритму та розмежуванні цього виду репресування й заслання з'явилося лише пізньої осені 1937 р., коли, набравши обертів, найсуворіші репресії проти дружин за «національними лініями» було раптом пригальмовано. 22 листопада заступник наркома М.Єжова М.Фриновський направив усім НКВС та УНКВС указівку (курсив наш – *Авт.*): «1. Припинити арешти дружин репресованих за польською, німецькою, харбінською та румунською операціями. 2. Дружини засуджених за цими операціями будуть найближчим часом *розселені*, для чого подайте цифрові дані [про] кількість дружин і дітей, які підлягають *виселенню*. 3. Повідомте кількість арештованих дружин, які на цей момент утримуються у слідчих тюрмах, [а] також число відібраних дітей для визначення їх подальшого направлення (до дитячих будинків системи наркомпросу і НКВС – *Авт.*)»⁴¹.

І справді, долі заарештованих до листопада 1937 р. жінок склалися по-різному. Декого з них устигли засудити до позбавлення волі, інших утримували в тюрмах, частину «розселили» – вислали в адміністративному порядку, причому як підставу для цього репресивного заходу продовжували використовувати інструкцію від 15 червня 1937 р. (котра вже практично «не працювала» на той час, але й не була формально скасована), а також наказ НКВС СРСР №00486, що, як уже зазначалося,

³⁹ Бажан О. «Ми всіх ворогів народу змемо з лица землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...»: Великий терор на Київщині в 1937–1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Вип.1(47). – К., 2017. – С.22.

⁴⁰ Вронська Т. Упокоєння страхом: сімейне заручництво у каральній практиці... – С.152–153.

⁴¹ Там само. – С.155.

не містив приписів стосовно вислання або гласного нагляду для членів сімей «зрадників Батьківщини».

Мінусницями ставали не лише мешканки великих індустріальних центрів і малих міст республіки, як це регламентувалося згаданими вище документами, а й селянки. Приміром, Марфу Шостак (1900 р. н.) – дружину розстріляного 9 листопада 1937 р. поляка Антона Станіславовича Шостака (1899 р. н.)⁴² з с. Городещина Поліського району на Київщині рішенням Особливої наради вигнали з домівки, позбавивши права проживання у 12 населених пунктах СРСР упродовж п'яти років⁴³.

Упадає в око, що згадана та деякі інші жінки отримували «мінус 12» у той час, коли вже набули чинності норми щодо заборони для таких, як вони, проживання в 15 населених пунктах. Отже небезпідставним буде припущення, що співробітники НКВС у період Великого терору, як і до того, достеменно не володіли приписами своєї ж відомчої бази, не уважно й недбало виконуючи настанови.

Вивчення справ мінусниць 1937–1938 рр. дає змогу перекоонатися, що більшість із них усе ж отримали «мінус 15». Так, 2 вересня 1938 р. саме в такий спосіб покарали мешканку м. Козятин Вінницької області Марію Качуровську (1907 р. н.)⁴⁴, заарештовану слідом за чоловіком 10 жовтня 1937 р. Її справу передали на розгляд Особливої наради ще 14 листопада того ж року, а присуд з'явився лише за рік. Весь цей час жінку утримували в тюрмі Бердичева⁴⁵.

Після восьмимісячного перебування за ґратами вислали з с. Вишеград Макарівського району сукупно з п'ятирічною забороною проживання в 15 населених пунктах (постанова Особливої наради від 2 липня 1938 р.) і Мотрону Фумич (1887 р. н.) – дружину поляка з Київщини⁴⁶. Схожою виявилась доля іншої мінусниці – акушерки з м. Кагановичі (нині – Поліське) Віри Кислової (1900 р. н.). «Знала про к[онтр]р[еволюційну] шкідницьку роботу свого чоловіка й не повідомила про це відповідні органи», – записали в обґрунтуванні для розгляду справи на Особливій нараді. 21 червня 1938 р. позасудовий орган ухвалив вердикт вислати жінку з малої батьківщини, позбавивши «права проживання в 15 пунктах строком на 5 років, рахуючи від 4 листопада 1937 р.»⁴⁷.

У 1938 р. таке саме покарання лише за те, що були дружинами своїх чоловіків, отримали Ніна Стрільковська (1891 р. н.) з Київщини, Ганна Смоляр (1902 р. н.), Ганна Бишевська (1899 р. н.), Явдоха Бржезовська (1898 р. н.), Текля Варяниця (1902 р. н.) з Дніпропетровщини, Віра Зільбершер (1901 р. н.) з Харківщини, Марія Лаврова-Козир (1912 р. н.) з Полтавщини⁴⁸ та багато інших жінок, які до арешту мешкали в різних регіонах УРСР. Усіх згаданих мінусниць реабілітували в 1989–1991 рр.

Характерною ознакою примусового виселення, якого зазнали названі вище та інші люди, був той факт, що воно відбувалося без супроводу гучних кампаній у радянській пресі й узагалі поза полем зору широкого загалу. «Виховний момент» спрямовувався на локальні, невеликі та почасти не надто забезпечені газетами спільноти. Виразне послання «так буде з кожним/кожною, хто піде проти більшовиків» формувалося як наочний досвід бачення спустілих хат, кімнат, квартир. Цей

⁴² А.Шостака реабілітовано в 1964 р., його дружину – у 1965 р.

⁴³ Реабілітовані історією: Київська область. – Кн.2. – К., 2007. – С.722.

⁴⁴ М.Качуровську реабілітовано 17 грудня 1958 р.

⁴⁵ ДАВіО. – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.8335. – Арк.1–2, 9, 12, 17, 22.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.263. – Оп.1. – Спр.66552. – Арк.8, 14, 18, 21–21 зв.

⁴⁷ Там само. – Спр.32239. – Арк.4, 16, 25. В.Кислову реабілітували в 1964 р.

⁴⁸ Там само. – Спр.56468; Національний банк репресованих ([Електронний ресурс]: <http://www.reabit.org.ua/nbr/>). – Записи №105303, 102751, 99926.

досвід закріплювався чутками – не менш надійним інструментом моделювання соціальної поведінки, аніж преса. З іншого боку, таке покарання, з огляду на жорстокість радянських репресивних заходів, сприймалося як шалена удача або навіть милість, виявлена з боку влади. Адже люди залишалися живими, і не в таборі або в'язниці. Не виключено, що це могло слугувати доказом наївної впевненості численного загалу радянських громадян у «справедливості» системи. Примусова, репресивна мобільність їх, спричинена висланнями, могла б розглядитися й у широкій перспективі постанови модерного суспільства, якби географія пересування не була чітко окреслена дозволеними та забороненими територіями. Освоєння простору заходами репресивного виселення не розширяло межі можливої мобільності, а натомість консервувало традиційний селянський погляд на навколишній світ як на чужий і ворожий. Однак подолання страху перед простором для декотрих людей було рятівним механізмом уникання репресій.

Серед жінок, чиї чоловіки зазнали переслідувань, траплялися й такі, які після примусового «видалення» з квартир, не очікуючи на арешт чи інші дискримінаційні заходи, разом із дітьми буквально тікали з великих міст. Іншими словами – удавалися до «самомінуса», аби у глухих закутках перечекати чергову хвилю терору, уберегти залишки сім'ї від повного знищення.

21 травня 1938 р. було розширено коло позасудових органів, які мали право ухвалювати рішення щодо заслання та примусового виселення членів сімей «зрадників Батьківщини» з великих промислових центрів УРСР на 5 років, як і перебування під гласним наглядом за місцем проживання. Відповідно до інструкції, оголошеної наказом НКВС СРСР того дня⁴⁹, подібними повноваженнями наділялася не лише Особлива нарада, а й регіональні міліцейські (колишні паспортні) та оперативні позасудові «трійки», створені за наказом №00447.

Кількість мінусниць із числа членів сімей «зрадників Батьківщини» в УРСР, як і СРСР загалом, визначити неможливо. Частка покараних у такий спосіб не подавалася у звітах НКВС. Є лише уривчасті дані, що не дають змоги встановити масштаби. Приміром, з інформації, наведеної Київським обласним управлінням НКВС (за період від 1 червня 1937 до 8 січня 1938 рр.), можна зрозуміти, що за межі Києва було вислано 719 сімей у складі 1564 осіб⁵⁰. Але достеменно з'ясувати, хто з них був відправлений у заслання, а хто – «видалений» зі столиці радянської України із заборною оселятися в певних місцевостях, важко.

Аналіз справ мінусниць, покараних слідом за своїми чоловіками, переконує, що такі, порівняно м'які, вироки ухвалювалися здебільшого на другому етапі кампанії Великого терору. Уже восени 1938 р. вийшли директиви НКВС СРСР, якими операцію з репресування членів сімей «зрадників Батьківщини» спочатку було звужено за своїми масштабами⁵¹, а згодом і зовсім припинено. Це сталося у загальному контексті згорання репресій паралельно з констатацією величезних прорахунків і спотворень у роботі НКВС та прокуратури, зафіксованих у спільній постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. (якою, до речі, було ліквідовано всі сумнозвісні «трійки»⁵²).

⁴⁹ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы. – Т.5: 1937–1939. – Кн.2: 1938–1939. – Москва, 2066. – С.123–126.

⁵⁰ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.30. – Спр.105. – Арк.288.

⁵¹ Ідеться про наказ НКВС СРСР від 17 жовтня 1938 р., яким скасовувалася невідворотність репресування дружин слідом за чоловіками. Відтепер покарання залежало від часу спільного проживання дружини зі своїм чоловіком та рівня її «соціальної небезпечності».

⁵² Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. – Т.1: Накануне. – Кн.1 (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – Москва, 1995. – С.3–8.

Проте припинення масштабних репресій відчутно не вплинуло на долю вже покараних, зокрема й мінусниць, примусово виселених рішеннями позасудових органів. Лише влітку 1939 р. в надрах НКВС раптом виявили підвищений інтерес до згаданих категорій. За офіційною версією цю увагу було «нав'язано» численними зверненнями і скаргами репресованих за сімейною спорідненістю та їхніх родичів.

У наказі НКВС СРСР «Про адміністративне заслання та виселення», який з'явився 1 червня 1939 р., наголошувалося, що в компетенції Особливої наради, як і раніше, залишаються права, надані їй постановою ЦВК та РНК СРСР від 5 листопада 1934 р., зокрема вислання до 5 років і заборона проживання в певних місцевостях. З огляду на те, що багатьом «видаленим» із місць постійного мешкання не визначили часові рамки такого покарання, функціонери – виконавці репресій – «благородно» наголошували, що віднині строк «виселення обчислюються з дня арешту, про що спеціально фіксується в рішенні Особливої наради»⁵³.

У цій самій директиві містилася вказівка наркомам внутрішніх справ союзних республік, регіональним і лінійним підрозділам НКВС узяти всіх висланих на спеціальний облік; видати їм паспорти, замість документів, що в них є; звільнити осіб, які відбули свої строки або були неправильно засуджені. На відміну від попередніх регламентних настанов, нарешті подавалося чітке визначення поняття «адміністративне вислання»: «Міра покарання, коли особа, стосовно якої Особлива нарада виносить таку постанову, виселяється з постійного місця проживання під гласний нагляд органів НКВС із заборонаю проживання в певних місцевостях СРСР»⁵⁴. Перелік останніх, стратифікований у двох списках (№1 і №2), було зафіксовано окремо, відповідно у §7–8 наказу. Прикордонну зону, усі столиці республік СРСР, зокрема Київ, Харків із 50-кілометровою зоною навколо них, а також Ростов-на-Дону, Сочі та групу курортів Мінеральних Вод включили до першого проскрипційного реєстру. До другого ввійшли згадані вище міста, а також Дніпропетровськ, Запоріжжя, Сталіно, Ворошиловград, Вінниця та деякі інші⁵⁵. Таким чином, коло заборонених місцевостей, порівняно з інструкцією від 17 серпня 1935 р., суттєво розширилося і включало 27 великих промислових центрів. Мінусникам, які отримували вужчі обмеження – заборону оселятися в місцевостях за списком №1, у 10-й графі паспорта записували: «На підставі §7 інструкції, оголошеної наказом НКВС СРСР №0143 за 1939 р.». Решті громадян, котрі мали суворіші обмеження в пересуванні: «На підставі §8 інструкції...».

Лише за два з половиною місяці після появи згаданої директиви – 16 серпня 1939 р. – за підписами наркома внутрішніх справ і прокурора СРСР вийшов наказ «Про перегляд справ адміністративно висланих із центральних міст», розісланий для виконання всім наркомам та прокурорам союзних республік, а також відповідним профільним керівникам у регіони. Документ починався словами, які не лише визнавали «перегини», а й указували на тих, хто їх припустився: «У ході масових операцій із виселення соціально небезпечних елементів із Москви, Ленінграда та ін[ших] центральних міст колишнім ворожим керівництвом НКВС допущено низку викривлень: вислання, як правило, здійснювалося без диференційованого підходу, не визначалися строки такого покарання, низку осіб зараховано до соціально небезпечних елементів без достатніх підстав». Утім далі, не зраджуючи усталеній

⁵³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.617. – Арк.266–277.

⁵⁴ Там само. – Арк.266–267.

⁵⁵ Там само. – Арк.271–272. У списку №2 опинилися також міста Тула, Ярославль, Калінін, Сталінград, Свердловськ, Магнітогорськ, Челябінськ, Перм, Ірозний, Смоленськ, Куйбишев, Петрозаводськ, Воронеж, Орел, Карачев, Красноярсськ, Саратов, Казань, Іжевськ, Іваново.

концепції «пролетарської пильності», наголошувалося, що під ці (м'які репресивні) заходи потрапили й «активні вороги», котрі заслуговують більш серйозного покарання. У постановляючій частині документа наказувалося скасувати інструкцію НКВС СРСР від 15 червня 1937 р. про виселення з центральних міст осіб, виключених із лав ВКП(б), та членів родин репресованих, а також циркуляр НКВС і припис прокуратури №80 від 13 квітня 1938 р. з цього ж приводу. Особливій нараді при НКВС СРСР, окрім перегляду справ безпідставно висланих, рекомендувалося, ухвалюючи рішення щодо обмеження прав чи запровадження інших дискримінаційних заходів, обов'язково враховувати ступінь «соціальної небезпечності» кожного окремого громадянина. Після здійснення аналітичної та слідчої роботи пропонувалося «неправильно висланих» членів родин репресованих звільнити, а до «соціально небезпечних» і надалі застосовувати відповідні режимні обмеження з чіткою фіксацією строку дії, причому «найбільш небезпечних» – арештовувати⁵⁶. Отже незважаючи на скасування згаданих вище відомчих нормативних актів, керуючись якими з великих міст СРСР, зокрема й УРСР, у протиправний спосіб вислали членів родин репресованих, органи внутрішніх справ і прокуратура здебільшого акцентували на «просіюванні», а не на встановленні справедливості в повному обсязі.

Навесні 1940 р., реагуючи на наполегливі звернення багатьох висланих щодо повернення їх додому та відшкодування конфіскованого майна, між прокурором СРСР і його підлеглими на місцях розгорнулося активне листування. Апеляції здебільшого залишалися без задоволення. А регіональним функціонерам радили відповідати скажникам загальними відписками на кшталт: «Це питання зараз перебуває на розгляді директивних органів / розглядається в НКВС»⁵⁷. По суті, вирішення долі конкретних людей делегувалося тим самим структурам, які здійснювали репресії.

Наприкінці літа 1939 – на початку 1940 рр. стало остаточно зрозумілим, що «каяття» партійних органів і НКВС мало декларативний характер. Служителі «радянської Феміди», замість захищати головні підвалини права, почали нагадувати вождям СРСР про те, що прийшов час згортати «відлигу». Це довели чергові масові каральні акції у Західній Україні.

У новому положенні про паспорти (1940 р.), окрім офіційного встановлення двох категорій режимних місцевостей⁵⁸, подавався перелік громадян, яким заборонялося проживання в них. Найсуворіші обмеження розповсюджувалися на тих, хто відбув покарання (позбавлення волі або заслання) за «контрреволюційні злочини», на перебіжчиків із-за кордону, позбавленців, спецпереселенців і їхніх дітей, біженців із території колишньої Польщі, що тепер опинилася у складі Німеччини. У місцевостях, віднесених до другої категорії режимності, таке вето отримували всі вислані Особливою нарадою, корейці, переселені з Далекого Сходу, а також особи, «видалені» із західних областей УРСР у рамках заходів з «очищення» прикордонної смуги та ін.⁵⁹

⁵⁶ Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці... – С.232–233.

⁵⁷ Там само. – С.233.

⁵⁸ Адміністративні та промислові центри СРСР, що мали велике економічне значення, відносилися до режимних місцевостей першої категорії. Тут установлювалися обмеження для проживання ширшого кола осіб, ніж у режимних місцевостях другої категорії. Загалом в УРСР статус режимних територій було надано Києву та одинадцятьом районам Київської обл., у Чернігівській обл. – Шосткінському й Ніжинському р-нам, у Харківській – обласному центру та дванадцяти районам, у Житомирській – Житомиру й вісімнадцяти районам, у Кам'янець-Подільській – Кам'янцю-Подільському та двадцяти трьом районам; а також, окрім обласних центрів, у Миколаївській обл. – семи районам, Вінницькій – тридцяти трьом, Одеській – п'ятнадцяти, у Сталінській обл. – місту Сталіно, Дніпропетровській – Дніпропетровську, Запорізькій – Запоріжжю (див.: ГДА МВС України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.6. – Арх.27–28).

⁵⁹ Вронська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система. – С.7.

Переконаємося, що цей перелік відрізнявся від попередніх. Так, у ньому відсутні «колишні люди». Але з'явилися категорії, зумовлені «законотворчими новаціями» 1934–1937 рр., а також інкорпорацією західноукраїнських земель. Нове положення про паспорти легітимізувало нову конфігурацію радянського соціалізму, а з тим – і нових «ворогів». «Якщо у двадцятих роках СРСР був державою рівних національностей і нерівних класів, – зауважив С.Єсельчик, – то в кінці тридцятих він перетворився на державу рівних класів і нерівних національностей, де центр дедалі більше ототожнювався з російською нацією»⁶⁰. Нові «вороги» у цій моделі набували акцентованих етнічних ознак.

Відразу після появи згаданого документа у великих адміністративно-промислових центрах СРСР, зокрема й у Києві та інших містах УРСР, відбулися спецперевірки паспортів і «видалення» мінусників. Про реакцію наркома внутрішніх справ республіки І.Серова на доповіді з місць щодо наслідків таких рейдів можна довідатися з документів, які зберігаються в архіві МВС України. Ознайомившись з одним із подібних звітів згаданий посадовець висловив гостре невдоволення «лояльністю» вжитих заходів і закарбував на папері: «Останній раз попереджаю. Мені потрібен не облік порушників паспортного режиму [...], а звіт про кількість посаджених на поїзди й вивезених до нережимних місцевостей»⁶¹.

У період Другої світової війни карально-репресивна система використала досвід, набутий у попередні роки, послуговуючись тими самими методами. Зокрема в перші години німецької агресії в контексті загальних заходів, регламентованих 22 червня 1941 р. указами Президії Верховної Ради СРСР «Про военний стан» і «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану», військовій владі на місцях, окрім іншого, надавалися повноваження щодо адміністративного виселення осіб, визнаних «соціально небезпечними як за своєю злочинною діяльністю, так і за зв'язками зі злочинним середовищем»⁶².

До категорії потенційних мінусників, згідно зі спільною директивою НКВС та НКДБ СРСР від 4 липня 1941 р., якою було суттєво розширено тлумачення указу про воєнний стан, потрапили «колишні члени антирадянських політичних партій, котрі виявляли пораженьські настрої; колишні керівники чи активні учасники різноманітних контрреволюційних організацій і груп; усі колишні троцькісти та праві, які в минулому притягалися до відповідальності в партійному, судовому або адміністративному порядку; усі, хто вже відбув строк покарання за обвинуваченням у шпигунстві, диверсіях, терорі, шкідництві або закличках до повстання; колишні політбандити, перебіжчики та інші категорії осіб, на яких був компрометуючий матеріал; а також виключені з лав ВКП(б) за політичними мотивами, якщо вони виявляли невдоволення існуючим ладом та антирадянські настрої; безробітні, особи без певних занять і місця проживання, рецидивісти-кримінальники». Члени сімей перерахованих категорій підлягали «виселенню» лише тоді, коли голову родини за тих чи інших обставин було заарештовано⁶³.

Утім задля справедливості зауважимо, що до окупації УРСР масштабних операцій із «санації» території республіки у формі примусового «видалення» в «географічний мінус» «соціально небезпечного елемента» та членів «ворожих» родин не

⁶⁰ Єсельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. – С.19–20.

⁶¹ Вронська Т., Кульчицький С. Радянська паспортна система. – С.8.

⁶² Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сборник документов. – Т.2: Начало. – Кн.1 (22 июня – 31 августа 1941 г.). – Москва, 2000. – С.6.

⁶³ Там же. – С.176–177.

відбулося. В умовах швидкого просування військ противника влада була зосереджена на інших питаннях. Тих, кого затримували й не позбавляли волі, відправляли, коли ще зберігалася така можливість, у віддалені місцевості СРСР (фактично у заслання).

О.Бажан подає дані про операцію з «очищення» столиці УРСР від «антирадянського, підозрілого та кримінальних елементів», проведену НКВС наприкінці липня – у першій декаді серпня 1941 р. У результаті відповідних заходів тоді «було затримано 2525 осіб, серед них 1436 порушників паспортного режиму»⁶⁴. Вірогідно, і цих людей не «видаляли» на 51-й кілометр, а обійшлися з ними значно суворіше. У кращому випадку в атмосфері загального передокупаційного хаосу – видали усне розпорядження «виїхати з міста».

Навіть і в перші місяці після вигнання нацистів вище керівництво держави здебільшого фокусувалося на прирощенні загону мінусників із числа працівників стратегічних галузей «народного господарства» та військово-промислового комплексу, яким замість паспортів видавали тимчасові посвідчення сукупно із заборною пересуватися далі встановленої межі. Таке «виробниче кріпацтво» тривало й у повоєнні роки. Крім того, упродовж 1943–1945 рр. лави мінусників поповнювалися за рахунок стигматизованих владою категорій населення: «пособників окупантів», колишніх військовополонених, оточенців, переміщених осіб тощо.

В умовах воєнного часу на очищеній від нацистів території УРСР зберігався, а іноді й суттєво підвищувався рівень режимності. Уряд, партійні та військові органи ухвалили низку рішень обмежувального характеру, які не дозволяли не лише згаданим вище, а й іншим категоріям громадян вільно повернутися до Харкова, Києва, Дніпропетровська, Одеси, населених пунктів прикордонної зони. Звичайно, найбільш суворі обмеження, як і раніше, поширювалися на столицю УРСР і 50-кілометрову смугу навколо. Упродовж 1944 р., а також у 1945–1946 рр. вийшла низка нормативних ухвал. Доволі розлогий перелік категорій громадян, які підпадали під санкції режимного характеру, наводився в постанові військрази Київського військового округу від 28 липня 1944 р. та в наказі НКДБ УРСР від 2 серпня 1944 р. Примусовому виселенню з Києва та 50-кілометрової приміської зони до східних областей республіки (за винятком режимних міст) підлягали родини тих, кого було засуджено за «зраду», «контрреволюційні» й інші злочини ще до війни (зокрема за грабїж, розбій, фальшивомонетництво тощо), а також сім'ї тих, хто відступив разом із нацистами. Аналогічні заходи наказувалося застосовувати й до громадян, «видалених» зі столиці УРСР раніше – у межах «очищення» її як режимного міста першої категорії. Це ж стосувалося осіб, котрі прибули до Києва в період окупації. Окремим пунктом ішлося про жінок, що мали інтимні стосунки з окупантами⁶⁵. Утім розшук і покарання висланням таких жінок не стали головним напрямом у роботі органів держбезпеки. По-перше, тому, що спільноти воліли зберігати від влади свої секрети. По-друге, моральний дух та бойові якості військовослужбовців були настільки пріоритетними для радянської влади, що «органи» навіть узялися до адвокатування щодо поведінки в окупації дружин бійців та командирів. У грудні 1943 р. народним комісарам держбезпеки союзних, автономних республік, начальникам управлінь держбезпеки країв, областей, керівникам відділів військової

⁶⁴ Бажан О. Політичні репресії в Києві в часи Другої світової війни // Наукові записки НаУКМА. – Т.130: Історичні науки. – К., 2012. – С.35.

⁶⁵ Докл. див.: Вронська Т. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України. – Вип.1. – К., 1997. – С.125–143.

цензури фронтів було надіслано вказівку НКДБ СРСР. У документі йшлося про необхідність ужити запобіжних заходів щодо листів у діючу армію, в яких повідомлялося про «аморальну поведінку» дружин і родичів бійців. Такі дописи було названо «провокаційними», «спрямованими на підрив боездатності». Згадані відправлення «з метою припинення подібних методів антирадянської роботи» пропонувалося конфісковувати, а їх авторів – розшукувати й арештовувати⁶⁶.

У повоєнний час чітко окресленою групою мінусників залишалися колишні гулаївські в'язні, строк позбавлення волі в яких вичерпався під час або після війни. До цієї категорії належали передусім засуджені за політичними статтями з додатковим покаранням у вигляді п'ятирічного позбавлення прав сукупно із забороною проживання в режимних місцевостях. Більшість із них не мали паспортів. Їм спочатку видавали довідку про звільнення, згодом тимчасові 6-місячні посвідчення, пізніше – на 1 рік (або паспорт такого ж терміну дії з відповідним обмежувальним записом). Тих, хто порушував заборону й намагався повернутися до великих міст УРСР, або оселитися попри обмеження в режимних місцевостях (станом на початок 1953 р. їх налічувалося 340⁶⁷), чекало неминуче покарання за відповідною статтею Кримінального кодексу.

Рубіжною подією у житті мінусників, як і решти репресованих за політичними мотивами, стала смерть Й.Сталіна. Саме в перші місяці після цього з'явилися паростки надії на повернення до більш-менш нормального життя, нехай і в радянській державі. Ці сподівання були небезпідставними, адже деякі колишні соратники «вождя», намагаючись дистанціюватися від терору попередніх років, удавалися до певних кроків із послаблення обмежень, зокрема і для мінусників. Так, Л.Берія, обіймаючи одночасно посади першого заступника голови Ради Міністрів СРСР та очільника союзного МВС, 13 травня 1953 р. звернувся з відповідною пропозицією до президії ЦК КПРС. Утім у його записці не наводилося загальної кількості громадян, які були у примусовий спосіб «видалені» з певних місцевостей в адміністративному порядку. Такі дані подавалися лише за окремий період, зокрема від 1942 до 1952 рр. стосовно табірному контингенту союзних мінусників: «За останні 10 років за судимістю отримали паспортні обмеження 3 млн 900 тис. громадян (із них лише за один 1952 р. – 275 286 осіб), які після відбуття покарання не можуть повернутися до режимних місцевостей»⁶⁸. Окрім іншого, автор пропонував скасувати обмежувальні записи для багатьох громадян СРСР, видавши їм новий («чистий») паспорт. Виняток становили особи, які мали судимість за «особливо небезпечні державні злочини», а також «нероби». Однак анонсоване масштабне скорочення обмежень так і не відбулося. Після усунення з посади (наприкінці червня 1953 р.) та страти Л.Берії більшість його новацій було проігноровано.

1 вересня 1953 р. указом Президії Верховної Ради СРСР нарешті ліквідували Особливу нараду при МВС СРСР. Уперше за всю історію існування органів державної безпеки вони втратили позасудові повноваження. Отже і значне прирощення загону мінусників апріорі ставало неможливим. 21 жовтня 1953 р. вийшла постанова Ради Міністрів СРСР №2666-1124 «Про скорочення кількості режимних міст і місцевостей та переліку паспортних обмежень». Одночасно затверджувалося нове положення про паспорти⁶⁹, в якому подавався перелік територій, де зберігався

⁶⁶ Докл. див.: Стяжкіна О. Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х рр. – К., 2019. – С.261–263.

⁶⁷ Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: В 3 т. – Т.1: Март 1953 – февраль 1956 / Сост. А.Н.Артизов, Ю.В.Сигачев, В.Г.Хлопов, И.Н.Шевчук. – Москва, 2000. – С.18.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.299. – Арк.267–267 зв.; 268–274 зв.

«особливий паспортний режим»⁷⁰. Як і раніше, особам, котрі підпадали під обмеження, власне мінусникам, у 8-й графі паспорта вимагалось робити додатковий запис із посиланням на відповідну статтю згаданого положення. Окрім репресованих за «контрреволюційні злочини» (всі пункти ст.58 КК РРФСР; відповідно – ст.54 КК УРСР), до цієї категорії потрапили раніше засуджені за умисне вбивство, бандитизм, розбій, військовополонені, покарані за «здачу в полон ворогові», депортовані із Західної України та ін.⁷¹ 30 жовтня того ж року уряд УРСР своєю постановою оголосив перелік місцевостей, закритих для мінусників, до якого ввійшли Київ, Одеса, Харків, Львів, Ялта та прикордонні зони⁷². У 1956 р. рішенням союзної влади нарешті зняли з обліку спецпоселенців, депортованих із Криму, заборонивши їм повертатися додому, а також скасували режимні обмеження для колишніх військовополонених, засуджених за «здачу в полон ворогові»⁷³. Тим часом покарані за політичними статтями, як і депортовані із Західної України, продовжували залишатися у статусі мінусників. Таким чином, у повоєнний період очікуваної системної лібералізації не сталося, хоча окремі непослідовні кроки у цьому напрямі було зроблено.

У постсталінські часи до когорти мінусників рішенням партійної верхівки, яка перебрала на себе повноваження відсутнього вже позасудового органу, було зараховано дружин тих, хто ще недавно виступав ініціатором репресивно-дискримінаційних заходів. Президія ЦК КПРС 10 травня 1954 р. ухвалила постанову «Про членів сімей та родичів засуджених ворогів народу», яка своєю назвою переіменувалася з лексику 1937–1938 рр. Близьким і далеким родичам колишніх керівників вищої ланки органів держбезпеки заборонили проживання в Москві, Ленінграді, Тбілісі, інших режимних місцевостях. Ішлося про Л.Берію (16 осіб – мати, брати, сестри спільно з дружинами й чоловіками, племінники та ін.), В.Меркулова (дружина, мати), В.Деканозова (дружина, син із сім'єю, теща), Б.Кобулова (дружина, дочка, мати, сестра), С.Гоглідзе (дружина й син), П.Мешика (дружина, мати), Л.Влодимирського (дружина та її батьки) – загалом 33 особи⁷⁴. Вони нібито за власним рішенням виїхали: хто – у Казахстан, хто – до Красноярського краю. Але вже в ті роки режим перебуванні в такому великому «географічному мінусі» був значно м'якшим, ніж у тих, кого примусово «видаляли» зі своїх домівок, іноді безстроково, за часів, коли ті самі Л.Берія чи В.Меркулов стояли біля керма карально-репресивних органів.

У кожній із директив, які ухвалювалися вже після смерті Й.Сталіна, начебто спрямованих на послаблення режиму утримання репресованих, для покараних за політичними статтями робилися негативні винятки, що не дозволяли їм сподіватися на зняття обмежень, зокрема й у частині свободи пересування. Так, у постанові Ради Міністрів від 5 липня 1954 р. зазначалося, що «на осіб, засуджених за особливі небезпечні державні злочини та направлених у заслання на поселення після

⁷⁰ Режимний статус було надано Києву, Мінську, Ташкенту, Тбілісі, Вільнюсу, Ризі, Сревану, Талліну, водночас його скасували в Ашхабаді, Сталінабаді, Алма-Аті, Фрунзе. Так само скоротили й перелік промислових центрів СРСР (раніше було 27 міст), що перед тим мали відповідний статус. Серед режимних залишили Одесу та Харків, натомість виключили Дніпропетровськ, Запоріжжя, Сталіно, Ворошиловград, Вінницю, а також усі залізничні вузли і станції.

⁷¹ ГДА МВС України. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.299. – Арк.273 зв. – 274 зв.

⁷² Ботвінкін О.В. Розвиток правового забезпечення функціонування системи охорони державної таємниці в УРСР у другій половині ХХ ст. // Інформаційна безпека. – 2011. – №1(5). – С.122–129.

⁷³ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика. – С.92–94.

⁷⁴ Политбюро и дело Берия: Сб. док. – Москва, 2012. – С.615–619.

відбуття строку покарання⁷⁵; а також на категорії спецпоселенців, указаних у додатку⁷⁶, пом'якшення⁷⁷ режиму не розповсюджується»⁷⁸.

У середині 1950-х рр. навіть амністованим за політичні «злочини» (відповідно до чинного положення про паспорти) заборонялося оселятися у великих режимних містах. Це вможлилювала лише повна реабілітація, яку тоді називали «припиненням справи за відсутністю складу злочину». Тому колишні в'язні й боролися за неї відчайдушно та послідовно. Так, письменниця З.Тулуб, котра вже після звільнення із заслання продовжувала обстоювати своє право на зняття принизливого тавра мінусниці – тобто скасування заборони проживати в режимних місцевостях, 30 липня 1954 р. звернулася до голови Президії Верховної Ради СРСР: «Я прошу не перегляду справи, а індивідуальної амністії (читай: реабілітації – *Авт.*), права повернутися до рідного Києва»⁷⁹.

Колишнім бранцям гулагівської імперії влада забороняла повертатися додому. І не лише тому, що не бажала бачити цих людей у великих містах через якусь потенційну небезпечність, а й тому, що воліла позбавити їх можливостей працевлаштування, самореалізації, налагодження побуту. Усе це розглядалося як привілеї, претендувати на які ці люди, на переконання режиму, права не мали. Цього покарання/дискримінації не оминув жоден політичний арештант, який виходив із воріт табору. Вони «тягнули» цей «мінус» за собою, куди б не закидало їх життя.

І в наступні десятиліття залишалася чинною стаття вже нової редакції (1960 р.) Кримінального кодексу УРСР, яка передбачала покарання у вигляді вислання, а отже обмеження права оселятися в певних місцевостях. Існувала також і розгалужена мережа режимних/закритих місцевостей. В їх виникненні та розширенні поряд з інтенціями 1930–1940-х рр. прочитувався й новий мотив. Як зауважили В.Колосов і П.Полян, «приховування масштабів мілітаризації радянської економіки ще більше, ніж побоювання за збереження військових секретів, змусили владу наглухо закрити від зовнішнього світу численні внутрішні промислові регіони й центри»⁸⁰.

Упродовж 1960–1970-х рр. вислання як самостійне покарання практично не застосовувалося, за винятком хіба що дисидентів. Причому їм політичних статей не інкримінували. Зазвичай це були обвинувачення в «неробстві», «ухиленні від суспільно-корисної праці», «антисоціальному, паразитичному способі життя». Пізніше, у період Московської олімпіади 1980 р., практикувалося короткотермінове примусове «видалення» з Москви та Ленінграда («на 101-й кілометр»). Натомість із Києва «на 51-й» було вислано чимало осіб, аби уникнути можливості їх спілкування з представниками акредитованих у СРСР засобів масової інформації, правозахисних організацій тощо.

Такий вид покарання, як вислання, а також кримінальну відповідальність за ухилення від нього, в Україні скасували 1992 р. (у Російській Федерації – у 1993 р.). Але ніхто ніколи не пояснив мінусникам різних категорій, чому їх ізолювали від

⁷⁵ У побутовому мовленні йменувалися повторниками.

⁷⁶ Ішлося про учасників національно-визвольного руху та їхніх родичів, депортованих із Західної України.

⁷⁷ Тобто реєстрація раз на рік (замість кількох разів на місяць), суттєве розширення радіусу вільного пересування (в межах області, краю, республіки; а в разі службових відряджень – усею територією СРСР).

⁷⁸ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – Ч. II. – Курск, 1999. – С. 263–264.

⁷⁹ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 369991. – Арк. 74.

⁸⁰ Колосов В.А., Полян П.М. Ограничение территориальной мобильности и конструирование пространства от сталинской эпохи до наших дней // Режимные люди в СССР. – С. 34.

звичного середовища. Хоча у цілому це було й так зрозуміло. Тотальний терор, перманентні репресії, проваджені радянською владою, окрім «викорінення», фізичного знищення справжньої та уявної опозиції, передбачали «санацію» суспільства також й іншими методами, зокрема цільовою ізоляцією тих, кого в тогочасному побутовому мовленні, як і «протокольному» лексиконі партійних і каральних органів, іменували «зайвими людьми». Той, хто не погодився на це, вимушено емігрував (коли це ще було можливим). Ті ж, хто залишився, хоч-не-хоч приймали радянську дійсність...

Вислання начебто й не передбачало надвеликої, суворої ізоляції тих, кого йменували мінусниками. Проте насильницьке «видалення» зі звичного середовища, обмеження вибору місця оселення суттєво порушувало усталені соціальні зв'язки, викидало людину на узбіччя суспільства та зрештою ставало ефективним механізмом соціальної інженерії пролонгованої дії.

У СРСР головна мета позасудових покарань полягала в необхідності швидкої та спрощеної розправи, в уникненні формальностей, передбачених у разі судового розгляду. І це була не лише примітивна правосвідомість, як може здатися на перший погляд, а цілеспрямована політика тоталітарної влади. Позасудові репресії стали нічим іншим, як інструменталізованим свавіллям – ідеальним для комуністичного режиму, котрий покликав до життя цей зручний та ефективний для себе інструмент установлення нічим не обмеженої диктатури в атомізованому суспільстві.

Адміністративне вислання, процес його легітимізації та практичного запровадження стали складовою творення символічного радянського простору. Заборонені для проживання режимні території в 1920-х рр. визначалися побоюванням заколотів і повстань від реальних та уявних опонентів більшовицької влади. У 1930–1950-х рр. конфігурація просторових обмежень зумовлювалася не стільки страхом, скільки уявленнями про ієрархію територій, закритість яких для умовних «ворогів» поєднувалася із певними привілеями в безпеці, постачанні, можливості отримати роботу для «правильних» радянських громадян. Маргіналізація людей ішла поряд із маргіналізацією простору, у котрому промислові міста поставали як еталонно соціалістичні, а містечка й села – як відсталі та забиті. У наступні десятиліття до мотивів створення режимних територій додалося намагання в будь-який спосіб приховати від зовнішнього світу та власних громадян масштаби милітаризації держави. Особливістю радянської символічної географії став той факт, що «заборонність» або «режимність» місцевості (за винятком прикордонної смуги) була таємницею від широкого загалу й давалася взнаки тільки в момент запровадження репресії. Специфіка радянського модерну полягала в тому, що простір у ньому для більшості людей сприймався як ворожий, а мобільність – як примус або покарання.

У «країні Рад» кожна людина, штучно вмонтована в касту соціально-політично відчужених, відчувала ізолюваність, несвободу, нескінченні обмеження в різних вимірах, як у зовнішньому (через неможливість пізнати інший світ, «залізна завіса»), так і внутрішньому, сформованому від дитинства, від перших років усвідомлення того, що відбувалося навколо (пропаганда, терор, репресії). Наслідком усього цього ставав суворий самоконтроль у конструюванні відповідного способу життя як інстинкту самозбереження. Цілком органічним доповненням такого буття стали просторова ізоляція, зумовлена обмеженням пересування й вибору місця проживання, а також сформована під тиском обставин свідома амнезія – відмова від сімейного минулого, якщо воно не вписувалося у формат нового суспільного стандарту «будівничого соціалістичного суспільства / комуністичного раю».

За такою схемою, нав'язаною владою, відбулося змушене примирення з обмеженням власних запитів та навіть свободи думок і мрій. Людина, народжена в табірних умовах, не могла вичавити з себе психологічний ГУЛАГ – жила озираючись, намагалася адаптуватися до усталених стандартів, свідомо виробляла стратегію лицемірства, нещирості, які іноді переростали у звичку й навіть уважалися правилами буття. Громадяни СРСР, котрим зробили щеплення несвободи, не знали іншого способу життя, і тому сприймали обмеження, зокрема й заборону проживання в певних місцевостях, як норму.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2012). Politychni represii v Kyievi v chasy Druhoi svitovoi viiny. *Naukovi zapysky, 130: Istorychni nauky*. Kyiv: VPTs NaUKMA. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O. (2017). «My vsikh vorohiv narodu zmetemo z lytsia zemli, shchob ne brudnyly nash Radianskyi Soiuz...»: Velykyi teror na Kyivshchyni v 1937–1938 rr.: mekhanizm, diapazon, spetsyfika. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB, 1(47)*. [in Ukrainian].
3. Botvinkin, O.V. (2011). Rozvytok pravovoho zabezpechennia funktsionuvannia systemy okhorony derzhavnoi taiemnytsi v URSR u druhii polovyni XX st. *Informatsiina bezpeka, 1(5)*, 122–129. [in Ukrainian].
4. Danilov, V., Manning, R. and Viola, L. (Eds.). (2001). *Tragediya sovetskoi derevni: Kollektivizatsiya i raskulachivanie: 1927–1939: Dokumenty i materialy: V 5 t.* Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
5. Etkind, A. (2013). *Vnutrennyaya kolonizatsiya: Imperskii opyt Rossii*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
6. Getty, J. and Naumov, O. (1999). *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. New Haven: Yale University Press.
7. Golyakov, I.T. (Ed.). (1953). *Sbornik dokumentov po istorii ugovolnogo zakonodatelstva SSSR i RSFSR (1917–1952 gg.)*. Moskva: Gosyurizdat. [in Russian].
8. Husiev, V. (1994). Zastosuvaty, yak odnu z represyvykh mir proty profesury vyslannia za mezhi Federatsii. *Viche, 10*, 120–125. [in Ukrainian].
9. Khaustov, V.N. (Ed.) (2004). *Lubyanka: Stalin i Gl upr. gosbezopasnosti NKVD, 1937–1938*. Moskva: MF «Demokratiya». [in Russian].
10. Khlevnyuk, O.V. (1996). *Politbyuro: Mekhanizmy politicheskoi vlasti v 1930-e gody*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
11. Kokurin, A.I. and Petrov, N.V. (Eds.) (2003). *Lubyanka: Organy VChK–OGPU–NKGB–MGB–MVD–KGB: 1917–1991: Spravochnik*. Moskva: Materik. [in Russian].
12. Kolosov, V.A. and Polyak, P.M. (2009). Ogranichenie territorialnoi mobilnosti i konstruirovaniya prostranstva ot stalinskoi epokhi do nashikh dnei. *Rezhimnye lyudi v SSSR*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
13. Kondrateva, T.S. and Sokolov, A.K. (Eds.) (2009). *Rezhimnye lyudi v SSSR*. Moskva: ROSSPEN, Fond Pervogo Prezidenta Rossii B.N.Eltsina. [in Russian].
14. Kosheleva, L.P., Naumov, O.V. and Rogovaya, L.A. (1993). Materialy fevral'sko-martovskogo plenuma TsK VKP(b) 1937 goda. *Voprosy istorii, 6*. [in Russian].
15. Leontev, Ya. and Yunge, M. (Eds.) (2004). *Vsesoyuznoe obshchestvo politkatorzhan i ssyl'noposelentsev: Obrazovanie, razvitiye, likvidatsiya: 1921–1935*. Moskva. [in Russian].
16. Maliarenko, V. (Ed.) (1997). *Reabilitatsiya represovanykh: Zakonodavstvo ta sudova praktyka*. Kyiv: Yurinkom. [in Ukrainian].
17. Mozokhin, O.B. (2006). *Pravo na represii: vnesudubnye polnomochiya organov gosudarstvennoi bezopasnosti, 1918–1953*. Moskva; Zhukovskii: Kuchkovo pole. [in Russian].
18. Muan, N. (2009). Vnutrisoyuznye granitsy grazhdanstvennosti: territorialnoe vyrazheniye diskriminatsii v Sovetskom Soyuze cherez pasportnyuyu sistemu. *Rezhimnye lyudi v SSSR*. Moskva: ROSSPEN, Fond Pervogo Prezidenta Rossii B.N.Eltsina. [in Russian].
19. Orlov, I.B. (2009). Sovetskii kurort 1930-kh gg.: na «eksport» i dlya vnutrennego polzovaniya. *Sovremennyye problemy servisa i turizma, 3*, 25–30. [in Russian].
20. Popov, V.P. (1995). Pasportnaya sistema v SSSR (1932–1976 gg.). *Sotsis, 8*, 3–14. [in Russian].
21. Roginskii, A. and Daniel, A. (2003). «Arestu podlezhat zheny...». *Uznitsy „ALZHLRa“: Spisok zhenshchin-zaklyuchennykh Akmol. i drugih otdeleniy Karлага*. Moskva: Zvenya. [in Russian].
22. Shirer, D.R. (2014). *Stalinskii voennyi sotsializm: represii i obshchestvennyi poryadok v Sovetskom Soyuze, 1924–1953 gg.* Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
23. Sidak, V. (Ed.) (2003). *Vyzvolni zmahannia ochyma kontrolyvidnyka (Dokumentalna spadshchyna Mykoly Chebotariva)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
24. Stiazhkina, O. (2019). *Styhma okupatsii: radianski zhinky u samobachenni 1940-kh rokiv*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
25. Tagantsev, N.S. (1981). Ssylka i vysylka kak ugovolnoe nakazanie. *Zhurnal grazhdanskogo i ugovolnogo prava, 4*, 1–52. [in Russian].
26. Vorozheikin, E.M. and Gatsikho, O.I. (1957). *Ugovolnoe zakonodatelstvo SSSR i soyuznykh respublik (Osnovnye zakonodatel'nye akty)*. Moskva: Gosyurizdat. [in Russian].
27. Vronska, T. (1997). Rezhymno-obmezhuvalni zakhody orhaniv vlady na vyzvolenni terytorii Ukrainy pid chas Velykoi Vitchyznianoï viiny ta v pershi povoienni roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy, 1*, 125–143. [in Ukrainian].
28. Vronska, T. (2013). *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalniï praktytsi radianskoi vlady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
29. Vronska, T. (2003). Zaprovadzhennia pasportnogo rezhymu. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

30. Vronska, T.V. and Kulchytskyi, S.V. (1999). Radianska pasportna systema. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3/4, 3–15. [in Ukrainian].
31. Vynnychenko, I. (1994). *Ukraina 1920–1980-kh: deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv: Rada. [in Ukrainian].
32. Yakovlev, A.N. (Ed.) (2003). *Lubyanka: Stalin i VChK–GPU–OGPU–NKVD: Arkhiv Stalina: Dokumenty vysshikh organov partynoy i gosudarstvennoy vlasti: Yanvar 1922 – dekabr 1936*. Moskva. [in Russian].
33. Yekelchuk, S. (2008). *Imperii pamiaty: Rosiisko-ukrainski stosunki v radianskii istorychnii uiavi*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
34. Zaitsev, E.A. (Ed.) (1993). *Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktov o repressiyakh i rehabilitatsii zhertv politicheskikh repressii*. Moskva: Respublika. [in Russian].

Tamara Vronska

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Lecturer,
Ye.Berezniak Military Diplomatic Academy
(Kyiv, Ukraine), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

Olena Stiazhkina

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), fotodonetsk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

Minusnyky in the Space of the Soviet Terror (1917–1953)

Abstract. Minusnyky (Minus-People) is a linguistic and social invention that was created by the Soviet state through the discrimination and control over the people. The Soviet state formed social groups of “soviet citizens” and “alien” marking “alien” with punitive methods and with creating a specific language to define them. Minusnyky is a specific category of residents of the Soviet state, that were recognized as “socially-dangerous” and were given a prohibition to live in a number of localities of the USSR. Residents, that were repressed by this method were given an attachment to their personal papers, where forbidden locations were marked as “minus 6”, “minus 12” etc. The digits meant the number of areas banned for living, and the word “minus” made its way into the Soviet newspeak as a root structure of the term defining a repressed and discriminated community. **The purpose of the article** is to reveal the Minusnyky (Minus-People) that, for a long time, was an invisible category of repressed people for historians. The research goals include analyzing the process of constructing the Bolshevik concept of the geographical isolation of the mentioned persons, as well as institutionalization, instrumentalization, practical implementation of this kind of suppression of “disloyal” people and defining the logic of creating the Soviet space as a space of prohibitions. **The methodology of the research** connects the tools of historical and juridical analysis, social anthropology, and the conception of social space creation. **The scientific novelty** of the research lies not only in including a new concept Minusnyky into the research thesaurus but also in an expansion of a general understanding of the political terror and its consequences. The regime of the Soviet territories is analyzed not as a manifestation of Stalin’s repressive policies but as an organic part of the existence of a totalitarian mechanism, the first rotations of which came at the same time with the capturing of power by the Bolsheviks. The socio-political portraits of Minusnyky and the reasons for gaining them such status are presented for the first time. The article traces the change of “forbidden map” and clarifies the logic and paradigmatic changes in the creation of symbolic Soviet geography. **Conclusion.** It is already proved, that the total terror, except the well known forms of repressions (physical eliminations, imprisonment, exiles), is widely used “purge” of the society by geographical isolation of residents, that were recognized as “social-dangerous”, and the former political prisoners of GULAG’s. The forced eviction and prohibition of living in certain areas became an effective mechanism of the social engineering with long term action. Creating the big community of Minusnyky (Minus-People) was a part of society atomization process, creation of the soviet territorial hierarchy, social exclusion of people and territories.

Keywords: terror, repression, discrimination, forced eviction, Minusnyky (Minus-People), isolation, social engineering, regime territories, space of terror.